

Bankett az Állami díj átvétele alkalmából (1966), bal oldalon Gyulai felesége, Márta néni, jobb oldalon Tarján Imre.

Kolozsvárt a tükristályok gondolata előttem világos volt és már Kolozsvárt ki is dolgoztam az előállításuknak egy egyszerű, de biztos módját. Ezzel mentem fel Pestre. (1947-ben, szerk.)...

Közben többféle dologgal foglalkoztam, de növesztetem a tükristályokat és az volt az ötletem, hogy lemértem a tükristályok szakítószilárdságát. Ez jó ötlet volt, amint a későbbiekben bebizonyult. Érdekes, hogy vannak témák, amiknek megvan az úgynevezett megérési idejük. Azaz vannak kérdések, amelyeket egy időben több helyen vizsgálat alá vesznek. Így van ez a tükristályokkal és azok szakító szilárdságával is. – A szakítási mérést egy igen egyszerű berendezéssel mértük le. Tulajdonképpen egy gyakornok kislány végezte a méréseket. Volt egy meteorológusból lett adjunktusom, *Fáthy Ferenc*. Ő regisztrálta az egyes méréseket és az eredmények igen szórtaak. – A nehézség a méréseknél a kristály vastagságának a mérése volt. Egy aránylag egyszerű mikroszkóppal egy mérést végeztünk csak, amint a kristály egy üveglapon feküdt. Mindig a nagyobb méretet vettük, mert a legtöbb esetben a keresztmetszet téglalap alakú volt és mi ebből a na-

gyobb oldalt mértük. Tehát a mi keresztmetszeteink túl nagyok voltak. – Amikor azonban a méréseket a kristály vastagsága – egyik élhossz – szerint felrajzoltuk, mindjárt mutatkozott a szabályszerűség. A vékonyabb kristályok nagyobb szilárdságot adtak. Az értékek így is szórtaak, azonban a tendencia megvolt, hogy a vékonyabb kristályok nagyobb szilárdságot adtak. Ezeket a méréseket előadtam, az 1953 nyarán rendezett szimpóziumon...

A mérések a szakításra 150 kg értéket adtak, de ez nem került bele a közleménybe, mert a rajzoló elhagyta, ugyanis igen nagy lett volna az ábra. Én engedtem, mert a 200 kg elméleti értéket így is jól megközelítettük. Ennek a mérésnek örültem, mert ez természetes kristályon történt, azzal nem történt semmiféle manipuláció. (Itt célok a régi *Joffé* féle mérésekre.) Az irodalomból más módon is növesztettünk tükristályokat – (polivinilalkohol adalékkal és még más módon is.) Később más laboráns ezeken végzett méréseket és ezek is hasonló eredményeket adtak.

1958- és 59-ben Balatonfüreden a német Physikalische Gesellschafttal közösen Symposiumunk volt. Igen jól sikerült. Több orosz kutató is volt ott, a csoportot *Beljajev* vezette, és amint engem meglátott, odajött hozzám, elmondta, hogy egy évvel azelőtt Amerikában volt egy kongresszuson, aminek tárgya kétharmad részben a tükristályok voltak és számos kérdés merült fel. Tőle tudtam meg, hogy a tükristály vizsgálatok milyen divatosak és kiterjednek minden anyagra, elsősorban fémekre. *Beljajev* elmondta, hogy már az oroszok is elhatározták, tükristályokkal foglalkozni fognak. Később ennek a kongresszusnak a kiadványát négy kötetben megkaptuk, és akkor egészében feltárult a kérdés előttünk. Én már abból nem olvastam sokat, de a munkatársaim sokat olvasnak, (ezt a kötetet is) és nekem referálnak. – A tükristályokkal nagy szerencsém volt. Ilyen előzmények oda vezettek, hogy az Akadémia egy kis kutató csoportot szervezett az intézet kötelékében.

Ez a csoport megmaradt akkor is, amikor nyugdíjba mentem, és igen jó munkatársak fejlődtek ki benne.

ADALÉKOK A MESTERSÉGES KVARCKRISTÁLYOK HAZAI ELŐÁLLÍTÁSÁHOZ

Tarján Imre
SOTE, Biofizikai Intézet

A téma a múltban többször, több vonatkozásban szóba került Gyulai Zoltán halálának 30. évfordulója alkalmából tartott előadásokon. Az alábbi hozzászólásban az eddig elhangzottakat kívánom kiegészíteni, mint a munkában egyetlen, még élő résztvevő.

Tarján Imre

1949 késő őszen *Gyulai Zoltán* műszaki egyetemi professzor, volt mesterem és főnököm (az említett időben már atyai barátom) arról tájékoztatott, hogy a Távközlési Kutatóintézetből (TÁKI) *Barcza László* igazgatóhelyettes megkereste egy kutatási szerződés megkötésével kapcsol-

latban. Jómagam akkor a Budapesti Pedagógiai Főiskola 2. sz. fizikai tanszékén működtem mint tanszékvezető főiskolai tanár és éppen májgyulladásból kászálódtam ki.

Egykristálynövesztésről volt szó. A TÁKI-t ugyanis érthető módon különösen érdekelték a híradástechnikában használatos piezo-elektromos anyagok, mint például az etilén-diamin-tartarát (EDT), ammónium-dihidrogén-foszfát (ADP), illetve ezek egykristályai.

Ha piezoelektromos anyag kerül szóba, elsőként a kvarc jut az ember eszébe. A világ jó minőségű kvarckészletei azonban már a II. világháború alatt kimerülőben voltak, ezért az angolszászok hozzákezdtek más pie-

zo-anyagok kutatásához. Így került sor az EDT és ADP felismerésére, amiket azután csakhamar sikeresen alkalmaztak ultrahang keltésére és detektálására például a német tengeralattjárók elleni harcban. Felmerült a kvarc egykristályok mesterséges előállítása is, ezt a problémát azonban a háború alatt nem sikerült megoldani. (A németek is kísérleteztek a háború alatt a kvarc növesztésével, nekik sem sikerült.) A próbálkozások a kvarc iránti igény fokozódása miatt a háború után folytatódtak: Angliában *Nora Wooster* és *W.A. Wooster*, Amerikában pedig főként a Bell-laboratóriumban dolgoztak a problémán. Az EDT és ADP növesztése sem maradt abba, az USA-ban például már rutinszerűen, ipari méretekben folyt tovább.

A TÁKI az EDT egykristályok növesztésével kapcsolatban kívánt kutatási szerződést kötni Gyulai Zoltánnal. Gyulai a fentebb említett beszélgetésünk során elmondta, hogy csak akkor vállalja a feladatot, ha főmunkatársként bekapcsolódok a munkába. Őt akkor jobban érdekelték a tűkristályok. Helyiséget intézetének alagsorában biztosít.

Örömmel vállalkoztam a feladatra. Véleményem szerint azonban EDT helyett inkább a kvarc növesztése látszott csábítótnak. Éppen akkortájt olvastam valahol ezekről a kísérletekről. A kvarc ígéretesebb anyag az EDT-nél, növesztése kísérletechnikailag nehezebb problémának látszik, több „keresni valója” van tehát egy fizikusnak a kvarc-, mint az EDT-növesztéssel kapcsolatban. Ez utóbbi jobban „illik” egy kémikushoz. A kvarcnövesztés „izgalmasabb” is, mert még nincs megoldva. Gyulai elfogadta javaslatomat és ilyen értelemben tárgyalta a TÁKI-val. A TÁKI-nak is tetszett a gondolat, 1950. januárjában létre is jött a kutatási megbízás.

Az EDT sem maradt gazda nélkül. Egykristályainak növesztését a BME fizikai-kémiai tanszéke, pontosabban *Schay Géza* professzor és munkatársa *Jubász Andor* adjunktus vállalta. (A munka néhány év után sikerrel be is fejeződött.)

A munkát rögtön, tehát 1950 elején elkezdtem: irodalmazás, a növesztő berendezés megtervezése (különleges autoklávok, elektromos kályhák, hőmérséklet-szabályozó stb.), anyagbeszerzés és megmunkálás (tárgyalások a Csepel Művek, MÁVAG stb. vezetőségével), a berendezés összeállítása és üzembehelyezése.

Az első hónapokban, körülbelül háromnegyed éven át meglehetősen egyedül dolgoztam, ebben az időszakban csupán *Kertész Alajos* tanszéki technikus barátom (1944-ben, a háború alatt katonatársam) volt nagy segítségemre. *Zimonyi Gyula* 1950 őszén, *Újhelyi Sándor* 1951 elején kapcsolódott be a munkákba.

Zimonyi 1950-ben került vidékről (Miskolcra?) Gyulai tanszékeire. Még Debrecenből, egyetemi hallgató korából ismertük egymást, baráti kapcsolat volt közöttünk. Gyulai úgy intézkedett, hogy legyen segítségemre. – 1950. szeptemberében vettem át az akkor még Pázmány Péter Tudományegyetem Orvosi Karán az Orvosi Fizikai Intézet vezetését. Újhelyi Sándor barátom, munkatársam volt, őt Gyulai egyetértésével kémikusként vontam be a kvarccal kapcsolatos munkákba.

Gyulain és rajtam kívül Zimonyi és Újhelyi a munkánkról szóló beszámolóban és a megjelent cikkben

társszerzőként szerepelnek. Kívülük alkalmanként egy-két demonstrátor (*Frey Tamás*, *Vágó István*, később mindketten más-más területen professzorként működtek) is részt vett a kísérletekben, nekik azonban csak köszönet járt.

A vizsgálatokról és az eredményekről 1952-ben részletes, körülbelül 50 oldalas jelentést készítettem, amiből egy-egy példányt elküldtünk a kutatást finanszírozó TÁKI-nak, valamint az MTA Matematikai és Fizikai Tudományok Osztályának. Egy példányt (számos mellékletével együtt) magamnál tartottam, ami – minden bizonnyal hiánytalanul – *jelenleg is megtekinthető*. Idegen nyelvű közlésre nem kerülhetett sor. Ehhez a TÁKI érthetően nem járult hozzá, hiszen elképzelésében nyilván megfordult az eredmények felhasználásának lehetősége. (Egyébként az eredményekkel kapcsolatban szabadalom nem született, ilyet nem is kértünk.) Másról is szó volt: az akkori politikai helyzetet jellemző éberség sem engedélyezte a gyakorlati felhasználásokat ígérő eredmények közlését, különösen az idegen nyelvű közzétételt.

Eredményeinkről a TÁKI hozzájárulásával rövid, körülbelül 20 perces beszámolót tartottam csupán 1952-ben a debreceni 2. fizikus vándorgyűlésen. Ez a Fizikai Szemleiben megjelent. (Az előadáson néhány kristály bemutásra került, és ezekről a cikkben is láthatók felvételek.)

A kvarckörűli tevékenységemért az 50-es évek elején az MTA Elnöksége (nyilván Gyulai Zoltán kezdeményezésére és az Osztály javaslatára) magas jutalomban részesített, ami erkölcsileg és összegszerűleg egyaránt megfelel a mai akadémiai díjnak. A díj akkori elnevezésére nem emlékszem.

Eredményünket néhány hónappal később érték el, hogy megjelent a Bell-laboratóriumból *A. C. Walker* és *E. Beuhler* dolgozata, amit azóta a nagyméretű mesterséges kvarckristályok előállításával kapcsolatban első dokumentumként jegyeznek az irodalomban. A dolgozat 1950 nyarán jelent meg és az akkori információ-áramlási viszonyok között az év végén szereztünk róla tudomást. Az általunk növesztett első nagyméretű kristályok emlékezetem szerint ugyancsak körülbelül ebben az időben kerültek az asztalra. Egyébként mind az ő eljárásuk, mind a miénk az autokláv hossza mentén létrehozott hőmérsékletesen alapul. Nem sokkal maradtunk le tehát tőlük. Nem tudok arról, hogy mások is megelőztek volna bennünket.

A TÁKI-val kötött kutatási szerződés 1952-ben (vagy 1953-ban) lejárt, a kísérletek azonban nem fejeződtek be. Gyulai tanszékén Zimonyi Gyula kvarc tűkristályok növesztésével foglalkozott, az általam vezetett tanszéken pedig *Nagy János* munkatársammal a kvarc egykristályok optimális növekedési körülményeit tanulmányoztuk. Ez utóbbi vizsgálatokról (valószínűleg Zimonyiéről is) idegen nyelvű közlemény is megjelent az *Acta Physica Hungaricában* az 50-es évek közepén. Ennek külföldi idézéséről *Pál Lénárd* akadémikustól értesültem, aki nyilván az irodalomban való tallózása közben találkozott nevünkkel. Persze ez a késői közlés és a Prágában, valamint Moszkvában ugyancsak az 50-es években tartott előadásaim nem pótolják az első eredményeink idegen nyelven való megjelentetésének elmaradását.

Egy-két érdekesség

Barcza László mindvégig érdeklődött munkánk iránt. A debreceni fizikus vándorgyűlésen tartott előadásom szövegét is ő „lektorálta”, ő állapította meg, hogy mennyi konkrétumot mondhatok el módszerünkkel kapcsolatban az „éberség” megsértése nélkül.

Barcza financiálisan is szívesen támogatta volna a kísérletek folytatását abban az értelemben, hogy a piezokvarc növesztése ipari gyártásba kerülhessen. Ezzel kapcsolatban az Iparügyi Minisztériumban is volt egy tárgyalás, ahol olyan véleményt fogadtak el, hogy olcsóbb a svájci feketepiacról beszerezni a kvarcot, mint itthon „ágyúcsövekben” növeszteni. Az ágyúcső kifejezés a különleges acélból készült, ugyancsak különleges méretezésű autoklávokra utalt, amiknek 400–500 °C fokon 1000–1500 atm nyomást kellett több napon, esetleg heteken át kockázatmentesen elviselni. Ma sem értek egyet ezzel a véleménnyel. Szerintem éppen a további vizsgálatoknak lett volna a feladata a laboratóriumi eljárást az ipari termelés számára rentábilissá tenni. Az ülésen elfogadott vélemény azt jelentette, hogy a TÁKI kilép a témából. A vizsgálatoknak a fentiekben említett folytatása ezek után mind Gyulaiéknál, mind nálam tanszéki program szerint alakult.

Néhány évvel később, talán a 60-as évek elején, *Várhegyi Győző* közvetítésével egy szóbeli kínai megkeresés jutott el hozzám, amely szerint a kínaiak – értesülvén eredményeinkről – együttműködést ajánlottak fel. Erre azonban nem került sor. Addigra ugyanis a kvarcnövesztésben érdekelt kis csoport szétesett és tagjai már más témákkal foglalkoztak.

Hazánkban több egyetemi tanszéken és főhivatású kutatóintézetben foglalkoztak az 50-es és 60-as években műkristályokkal és tisztes eredmények születtek. Néhányszor összehívtam a növesztésben érdekelt kollégákat azzal a céllal, hogy esetleg ipari méretű gyártást kezdeményezzünk. Akkor már sikeresen működött az USA-

ban a műkristályokkal foglalkozó Harshow-gyár. A KGST országok között a kristálynövesztés területén meglehetősen elől jártunk, a gondolat nem látszott tehát sem szerénytelenségnek, sem délibábosnak. A megbeszélés résztvevői úgyszintén egyetértettek az ötlettel, de senki sem tudta, hogyan kezdjük el a munkát. Akkor sem értettünk a menedzseléshez. Nem ez a szakmánk. Közben „felnőtt” a cseheknél *Turnov*, a Szovjetunióban *Charkov* stb. A terv aktualitását veszítette.

Az 50-es években a mineralógusok is érdeklődni kezdtek a műkristályok iránt. A Nemzeti Múzeum kristálytani részlegének vezetője, *Tokody László* professzor az addig előállított műkristályainkból, közöttük a kvarcból is, mintapéldányokat kért tőlem a Múzeum számára. Természetesen kérésének örömmel tettem eleget. Sajnos ez a gyűjtemény ma már nem látható. Az 56-os események során ugyanis éppen a Múzeum kristálytani részlege tűzéségi találatot kapott és elpusztult.

A 40-es évek vége, az 50-es évek eleje még a háború utáni újjáépítés, politikai-társadalmi átalakulás időszakához tartozott hazánkban. Mindez sajátos körülményeket alakított ki a mindennapi életben és érdekes megnyilvánulásai voltak munkánkkal kapcsolatban is. Például az autoklávjainkhoz szükséges különleges acélok beszerzése és megmunkálása szinte adminisztrációmentesen bonyolódott le. Ismeretlenül felkerestem a Csepel Művek és a MÁVAG illetékes vezetőit, előadtam problémáinkat, ők meghallgattak és intézkedtek. (A pénz átutalásának módjára nem emlékszem.)

Az anyagszállítás sem okozott problémát. Valahonnan grátisz szereztem hordárkocsit és magam szállítottam a megfelelő helyre, amit szállítani kellett. A dolgok sok vonatkozásban még rendezetlenek voltak, a háborús megpróbáltatások emléke, az aggodalommal, olykor félelemmel vegyes remény és bizonytalanság a jövőt illetően, sokszor az egymásrautaltság, egymás segítségének készségét váltotta ki. Ezt éreztem többször a mi esetünkben is.

GYULAI ZOLTÁNRA EMLÉKEZÜNK

Tarján Imre
az MTA r. tagja

Néhány mozzanat Gyulai életéből

Pipe község Marosvásárhely és Segesvár között fekszik. Itt működött, mint unitárius kántortanító Gyulai Zoltán édesapja. Zoltán a második gyermek volt a 11 közül. Egyetemi tanulmányait a Kolozsvári Egyetemen végezte, ahol 1913-ban matematika–fizika szakon gimnáziumi tanári oklevelet szerzett. Ezt követően az Egyetemen *Tangl Károly* munkatársa lett.

Az első világháború kitörésekor behívták katonának és mindjárt a háború kezdetén orosz fogságba esett. Hét éves szibériai fogság után 1922-ben került haza.

A Szegedre áthelyezett Kolozsvári Egyetemen kezdte újra életét. 1924–26-ig Göttingenben dolgozott a világhírű

kísérleti fizikus, *R.W. Pohl* intézetében, ami meghatározó volt egész életére.

Szegedről 1935-ben Debrecenbe került, ahol tanszéke vezető egyetemi tanárként az Egyetem Orvoskari Fizikai Intézetét vezette 1940-ig.

A következő állomás ismét, de ekkor már professzoroként, a Kolozsvári Egyetem volt (1940–47).

Ezt követte nyugdíjba menetelég a Budapesti Műszaki Egyetem (1947–62). Az Akadémia által itt létesített Tanszéki Kutatócsoportot tovább is, haláláig vezette.

Gyulai Zoltán számos hazai és külföldi kitüntetésben részesült: a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a Göttingeni Akadémia levelező tagja, Kossuth- és Állami-díj tulajdonosa stb.